

Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:

TUNCER, B, BULUT, İ. (2019). Tarihi Coğrafya Açısından Haymana Kazasında Nüfus (1831-1914). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23 (4) , 1571-1588.

Tarihi Coğrafya Açısından Haymana Kazasında Nüfus (1831-1914)

Bayram TUNCER (*)

İhsan BULUT (**)

Öz: Araştırma sahası günümüz itibariyle Ankara ili Haymana ilçesi'ni kapsamaktadır. XIX. Yüzyılda Ankara Sancağı'nın en yoğun nüfuslu kazalarından biri olan Haymana, batıdan Sivrihisar, doğudan Bâla, güneyinden ise Konya Vilayetine bağlı Akşehir kazası ile çevrelenmekteydi. Çalışmanın amacı Ankara Sancağı'na bağlı Haymana Kazası'nın XIX. Yüzyıl ortalarındaki nüfus özelliklerini tarihsel gelişim süresi içerisinde incelemektir. Çalışma süresince 1831 yılından 1914 yılına kadar ayrı zaman dilimlerinde saha üzerinde yoğunlaşan nüfus ile ilgili araştırmaların bulguları birbirine eklenmeye çalışılmış, karşılaştırmalar yapılmış ve yapılan değerlendirmeler sonucunda yeni bulgulara ulaşılmıştır. Araştırmamızın dayandığı kavramsal temelleri ortaya koyabilmek adına öncelikle Haymana çevresi XIX. Yüzyıl tarihi coğrafya konuları için geniş bir literatür çalışması yapılmıştır. Literatür çalışması, Haymana Kazası'nın içinde yer aldığı monografik çalışmaların derlenmesi ve değerlendirilmesiyle meydana getirilmiştir. Arşiv incelemesi ve arazi çalışmalarının ardından elde edilen bilgiler ile haritalar çizilmiş, sonraki aşamada ise genel bir değerlendirme yapılarak nüfus konusunda kazanın sosyal tarihi açısından önemli bilgilerin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarihi Coğrafya, Nüfus, Temettuat Defterleri, Salnameler

The Population in Haymana District in Terms of Historical Geography (1831-1914)

Abstract: The research field covers Haymana district of Ankara. Haymana which is one of the densely populated districts of Ankara in 19th century was surrounded by Sivrihisar in the west, Bala in the east, and Akşehir in the south. This study aims to examine the population and settlement characteristics of 19th century Haymana district in historical development process. In the research process, the findings of the studies dealing with the population of the area and conducted between 1831 and 1893 are combined and compared, and new findings are reached as result of the evaluations. A method for historical geography regarding 19th century Haymana district sample was produced and applied. A wide literature review regarding 19th century Haymana district and its environment was conducted to present the conceptual foundations of the study. Literature review was generated by compiling and evaluating the monographic studies on Haymana district. Maps were drawn in the light of the findings gathered from the archive research and field studies and in the next step, by making a general evaluation, significant information regarding the social history of district was revealed.

Keywords: Historical Geography, Population, Incomes Registers, Annuals

*) Doktora Öğrencisi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı (eposta: btuncer0606@gmail.com) ORCID ID. orcid.org/0000-0003-3825-3735

**) Prof. Dr. Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü (eposta: ihsanbulut@akdeniz.edu.tr) ORCID ID. orcid.org/0000-0002-4873-3479

Makale Geliş Tarihi: 14.07.2019

Makale Kabul Tarihi: 18.12.2019

I.Giriş

Nüfus, çok genel bir ifadeyle sınırları belirli bir alanda yaşayan insan sayısını ifade eder. Bu alan dünyanın bütünü olabileceği gibi kıta, ülke, bölge, şehir, köy veya konut gibi daha dar bir alan da olabilmektedir. Nüfus, gerek geçmişte gerekse günümüzde devletler için önemli bir vergi ve asker kaynağı durumundadır. Osmanlı İmparatorluğunda da nüfus, asker temini ve vergiler bakımından son derece önemli bir kaynak durumundaydı. Bu bağlamda nüfus, tarih ve coğrafya bilimlerinin ortak çalışma alanını oluşturmaktadır. (Güner, 2010; Sertkaya Doğan, 2018; Taş ve Yiğit, 2011).

Coğrafya ve tarih birbirinden etkilenen, birbirine sıkı sıkıya bağlı iki bilimdir (Kaya 2019) Ülkemizde geçmiş dönemlere ait bir bölgenin coğrafi özellikleri ile ilgili tarihi coğrafya araştırmaları, daha çok tarihçiler tarafından yapılmaktadır. Değişik dil ve yazının kullanıldığı tarihi belgelerin okunması ve değerlendirilmesinin zorluklarından kaynaklanan bu durum, coğrafi bakış açısının yetersizliği gibi bir eksikliğin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu bakımdan söz konusu çalışmalarda coğrafyacıların veya her iki disipline mensup araştırmacıların birlikte yer almaları konuların kapsamı, analizi ve sentezi açısından daha isabetli olacağı düşünülmektedir (Başbüyük, 2012).

Osmanlı nüfus istatistikleri, önemli idari ve askeri ihtiyaçları karşılamak için geliştirilmişti. Sayımlar, arazi tetkikleri ve kalıcı bir nüfus kayıt sistemi 19. yüzyıl idaresi açısından son derece önem kazanmıştı. Merkezileşme, hükümeti yeni idari sorumluluklar üstlenmek zorunda bırakmış ve bunların başarılı şekilde işlenmesi için devletin beşeri ve mali kaynaklarına ilişkin bilgi edinilmesi zorunlu hale gelmişti. Modern bir orduya asker alınması ve ordunun etkin ve yedek birimler olarak örgütlenmesi zorunluluğu erkek nüfusun yaşı ve sayısı hakkında doğru bilgi edinmeyi gerektiriyordu (Karpat, 2010:35).

Osmanlı ve nüfus yapısı ile ilgili güvenilir ve ayrıntılı bilgiler ancak Tanzimat Dönemi'nde elde edilmeye başlanmıştır. Buna rağmen, 19. yüzyıla ait nüfus kayıtları da kendi içinde bir evrim geçirmiş; 19. yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlarda görülen eksiklikler aynı yüzyılın sonlarına doğru ortadan kalkmaya başlamıştır. Nitekim çalışmalarını Osmanlı demografik yapısı üzerinde yoğunlaştıran araştırmacılardan bir kısmı da, 19. yüzyıla ait güvenilir ve kapsamlı verileri, daha erken dönemlere ait kaynaklardan elde edilen bilgilerle karşılaştırarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik yapısını genel hatlarıyla ve bir bütün olarak ortaya koymaya çalışmışlardır (Elibol, 2007).

II. Amaç ve Yöntem

Çalışmanın amacı Ankara sancağına bağlı Haymana kazasının 19. yüzyıl nüfus özelliklerini tarihsel gelişim süresi içerisinde incelemektir. Çalışmamızda 19. yüzyılın ilk yarısı hakkında önemli bilgiler veren 1844-45 Temettuat defterleri ile 1878, 1882, 1883,1891, 1893, 1900, 1902, 1904, 1907 ve 1914 yıllarına ait Ankara vilayet salnameleri incelenerek; nüfus ve yerleşmeye ilişkin bilgiler ve sayısal veriler toplanıp değerlendirilmiştir. Ankara vilayet salnamelerinde kazaların dışında köy yerleşmelerinin

Araştırma sahasında dağlık ve plato alanlar olmak üzere iki farklı ünite bulunmaktadır. Dağlık sahalar oluşum biçimlerine göre Çaldağ (1377 m) ve Karlıkdağı (1350 m) gibi Alp orojenezinden etkilenecek oluşmuş, birer antklinal durumunda olan ve Alt Paleosen yaşlı kireçtaşlarından oluşan kıvrım dağlar ile genç volkanizmanın eseri olan andezitlerden meydana gelmiş Hisardağ volkanik küttlesidir. Plato sahası ise yüksekliği 1200-1400 m. arasında olan Üst Miyosen aşınım yüzeyleri olarak gösterilen yüksek plato sahası ve yüksekliği 1200 m.'den daha az olan Üst Pliosen-En alt Pleistosen aşınım yüzeyi olarak gösterilen alçak plato sahaları görülmektedir (Kolukısa, 1991).

Çalışma sahası içerisindeki akarsuların büyük bir kısmı Sakarya havzası içinde kalmaktadır. En önemli akarsu kuzey-kuzeybatı yönüne doğru akan Babayakup Çayı'dır. Haymana'nın doğusunda bulunan kuzeybatı-güneydoğu yönlü düşey atımlı bir fayın içine yerleşmiş olan Kızılkoyunlu deresi, Ilgınlık deresi, Şerefli deresi, Karahoca deresi ve Işıközü deresi diğer akarsulardır.

Haymana çevresindeki en yaygın toprak çeşidi kahverengi bozkır topraklarıdır. Bu toprak çeşidinin yaygın olması, sahada etkili olan iklim şartları ile oldukça yakından ilgilidir. Sahada Holosen yaşlı alüvyal topraklar, vadi tabanlarında görülmektedir. Kolüvyal topraklar ise Hisardağı'nın batısında, Babayakup çayı, Göynüközü ve Körkuyu deresi çevresinde görülür (Kolukısa, 1991). Karasal iklim bölgesinde kalan Haymana'da yıllık ortalama sıcaklık 9,3 °C, yıllık ortalama yağış 443,6 mm'dir.

B. Haymana kazasında yerleşmenin evrimi

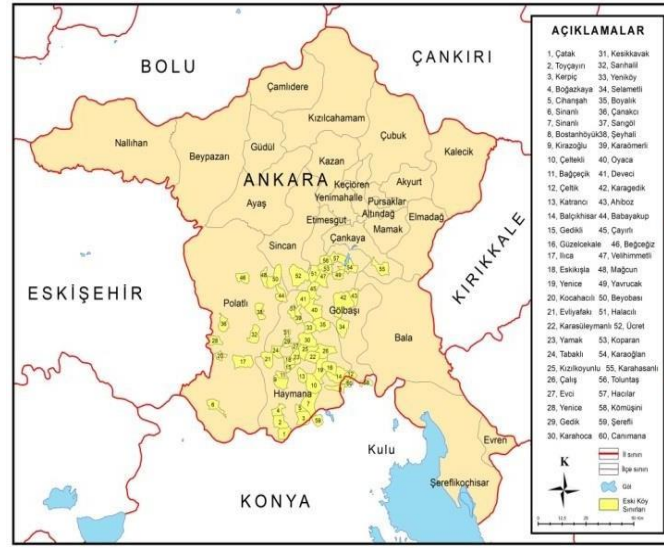
Kral yolu üzerinde bulunan Haymana kazası, tarihsel süreç içerisinde Hitit, Frig, Pers, Galat, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı gibi birçok hâkim gücün ve medeniyetin yaşadığı önemli bir yerleşim alanı olmuştur.

Haymana Dereköy yakınlarındaki Gavurkale kazılarında elde edilen bulgular, sahanın üç kavmin birleştiği bir yöre olduğunu göstermektedir. Bölgeye M.Ö 2000 yıllarında yerleşen ilk kavim Hititler'dir. Gavurkale duvar kabartmalarında yer alan buluntular bunların Hitit eseri olduğunu ispatlamıştır. Haymana'da Hititlerden sonra medeniyet kuran ikinci kavim Frigler olmuştur. Gavurkale'de yapılan kazıların ikinci kültür bölümünde ortaya çıkan buluntular Frigyalıların Haymana çevresinde yaşadığını göstermektedir. Bölge de Frigyalıların ardından hüküm süren üçüncü kavim ise Galatlar'dır. 1127 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'nin hakimiyetine giren bölge daha sonra Moğolların baskısı altında kalmış ve 1304 yılı itibarıyla İlhanlıların eline geçmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasi ve ekonomik sebeplerden dolayı dağılmasının ardından Beylikler dönemi başlamıştır. Anadolu beyliklerinden biri olan Osmanoğulları beyliği ilk olarak Ankara bölgesinde Haymana'nın Karacadağ civarında Altılar köyüne yerleşmişlerdir (Uçak, 1986).

1402 yılında yapılan Ankara Savaşı'nın ardından Haymana, Timur İmparatorluğu'nun hakimiyeti altına girdi. Bölgenin Osmanlı egemenliği altına girmesi ise 1521 yılında Yavuz Sultan Selim zamanında olmuştur. 16. yüzyılda sancak merkezi olan Ankara (Çukuncak, Ayaş, Çubuk, , Bacı, Yörük, Yabanabad, Murtażabad ve Şorba) toplam sekiz kazadan oluşuyordu. Sancağın güney kesimlerinde Yörük Kazası olarak

adlandırılan Haymana, Ulu Yörük, Aydınbeyli ve Karakeçililerden oluşan konar-göçer teşekkülleri bulunmaktaydı. Kanuni ve II. Selim döneminde idari yapı aynı şekilde devam etmiştir. Araştırma sahası 15. ve 16. yüzyıllarda Ankara Sancağı içinde kaza statüsünde olmayıp (Faroqi, 1999), bu dönemde konar-göçer aşiretlerin iskân alanıdır (Taş, 2015).

19. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı resmi yazışmalarında bölge, Büyük ve Küçük Haymana (Haymanateyn) olarak adlandırılmaktadır (Koylu, 2015). Haymanateyn, Polatlı, Gölbaşı, Kulu, Cihanbeyli ve Bala'nın büyük kesimini içine alan geniş bir coğrafyanın adıdır. Bu geniş arazide bir yönetim merkezi kurulması gerekli görülünce kaza merkezi olarak Sivri köyü seçilir. 1862'de büyük bir yangın sonucu hükümet konağı yanınca kaza merkezi geçici olarak Sivri köyünden, Haymana'ya 7 km. uzaklıkta bulunan Sarıdeğirmen (Erif) köyüne nakledilir. Altı yıl sonra (1868) kaza merkezi şimdiki Culluk köyüne alınmıştır. Culluk köyünde de altı yıl kaldıktan sonra 1874'te tekrar kazanın şimdiki Yeşilyurt (Kadıköy) köyüne nakli icap etmiş ve daha sonra 1880 yılında kaza merkezi şimdiki yerine kurulmuştur.

Şekil 2: Haymana kazasının 1893'den günümüze kadar gelmiş köy yerleşmeleri

1880 yılında kaza merkezinin nakledildiği yer o dönemde kaplıcaları ile tanınan Yabanhamamı kasabasıydı. Haymana hükümet konağının Yabanhamamı mevkiinde inşasına karar verilir ve bu mevkiye hükümet konağı yapılarak, bu tarihten sonra Haymanateyn ismi kaldırılarak Haymana denir. Yabanhamamı ismi de Yabanhamamı mahallesi olarak bir müddet yaşatılmış ve daha sonra kaldırılmıştır. Yabanhamamı mevki günümüzde merkez kaplıcanın bulunduğu yerdir. Köylüler, köylerinden buraya hayvanlarıyla gelirler, kıl çadırlarını kurarlar, hayvanlarını otlatırlar ve belli bir süre kalıp banyo aldıktan sonra tekrar köylerine dönerlerdi (Yurttaş, 2018).

Araştırma sahasında 1893 Ankara vilayet salnamesinde tespit edilen 139 köy yerleşmesinden (Tablo 1) yaklaşık 60 köy yerleşmesi aynı isimle bugüne kadar varlığını sürdürmüştür (Şekil 2).

Tablo 1: 1893 yılında Haymana kazasına bağlı köy yerleşmeleri

1	Kazayıköyü	36	Bitlitoprak	71	Hacımuradlı	106	Kanlıgöl
2	Yeniköy	37	Setanlıtoprak	72	Sarıhalil	107	Alacık
3	Karahoca	38	Atatoprak	73	Tekye	108	Tabanlı
4	Çayır	39	Ilıca	74	Atrak	109	Bağçeçik
5	Kızılkoynlu	40	Arife	75	Kocahacılı	110	Yaprak
6	Çalış	41	Deveci	76	Taciri	111	Eskikişla
7	Tutak	42	Göktepe	77	Seferi	112	Toyçayırı
8	Güzelcekele	43	Halacılı	78	Yenice	113	Köseabdallı
9	Kızılcakala	44	Toluntaş	79	İyiçalış	114	Sınanlı
10	Karacaviran	45	Hacılar	80	Kirazoğlu	115	Çetekli
11	Gülbek	46	Koparan	81	Kötekgörmez	116	Baltalı
12	Çeltik	47	Velihimmetli	82	Tokar	117	Balçıkhisar
13	Göklerbarışlı	48	Tabaklı	83	Kesikkavak	118	Sairagaşı
14	Kömüşini	49	Çayırılı	84	Boğazkaya	119	Büyüksebil
15	Selametli	50	Babayakup	85	Yeniyapan	120	Yenicek
16	Fıraklı	51	Köseler	86	Çatak	121	Gökgöz
17	Ahiboz	52	Boladhisar	87	Kerpiç	122	Dörtler
18	Karagedik	53	Şeyhali	88	Cihanşah	123	Sarıgöl
19	Çakal	54	Bayburd	89	Beyci	124	Karaömerli
20	Karaoğlan	55	Karasaklı	90	Bomsiz	125	Dere
21	Karahasanlı	56	Çanakçı	91	Yalınayak	126	Eskikasaklı
22	Tahmeler	57	Yaldızlı	92	Elbeter	127	Timürözü
23	Gerder	58	İğneciler	93	Tolıviran	128	Yenimahmud
24	Virancık	59	Menteşe	94	Evliyafakı	129	Hacımusli
25	Yavrucak	60	Yozgatlı	95	Gedik	130	Kayabaşı
26	Öründüş	61	Beğçeğiz	96	Evcı	131	Sanca
27	Çolak	62	Karahöyük	97	Gedikli	132	Karabeyli
28	Boyalık	63	Kuşçudere	98	Horhor	133	Seratlı
29	Oyaca	64	Türkmen	99	Karasüleymanlı	134	İnlıkatrancı
30	Çimşid	65	Mağcun	100	Şerefliökgözü	135	Bostanhöyük
31	Kötek	66	Beyobası	101	Katrancı	136	Canımana
32	Şerefli	67	Çokviran	102	Yamak	137	Yeregömi
33	Suğlıca	68	Ücret	103	Kal'a	138	Karakilise
34	Karabikoğlu	69	Pirepınar	104	K.Gedik	139	Dibdede
35	Sancak	70	Selmanlı	105	Kaltaklı		

19. yüzyılda Haymana kazasının batısında Sivrihisar, doğusunda Bâla, güneyinde ise Konya vilayetine bağlı olan Akşehir kazası yer almaktadır. 1888 ile 1897 yılları arasında

Haymana'nın 1 nahiyesi (Şeyhberenli), 145 köyü vardır. 1898 ile 1901 yılları arasında Haymana'daki köy sayısı 146 olmuş, nahiye sayısında ise bir değişiklik olmamıştır. 1902 ile 1908 yılları arasında Şeyhberenli nahiyesinin merkez kazaya bağlanmasıyla kazada nahiye ismi geçmemekle birlikte mevcut 156 köy merkez nahiyeyle bağlıdır. Köy sayısı 1910 yılında 173'e yükselmiştir (Yıldırım, 2006).

C. Haymana kazasında nüfusun gelişimi

Osmanlı döneminde nüfus sayımları denilebilecek ilk çalışmalar, tapu tahrir defterleri şeklinde kendini göstermektedir. Bu tapu tahrir defterleri, öncelikli olarak ülkede mevcut vergi durumu ile vergi mükellef sayısını belirlemek amacıyla yapıldı (Güneş, 2014:223).

19. yüzyılın ilk yarısına ait nüfus kayıtlarda görülen eksiklikler aynı yüzyılın sonlarına doğru ortadan kalkmaya başlamıştır. Nitekim çalışmalarını Osmanlı demografik yapısı üzerinde yoğunlaştıran araştırmacılardan bir kısmı da, 19. yüzyıla ait güvenilir ve kapsamlı verileri, daha erken dönemlere ait kaynaklardan elde edilen bilgilerle karşılaştırarak Osmanlı Devleti'nin demografik yapısını genel hatlarıyla bir bütün olarak ortaya koymaya çalışmışlardır (Elibol, 2007). Bu amaçla Haymana'nın 19. yüzyıla ait nüfus bilgilerine geçmeden önce Osmanlı taşra teşkilatının daha iyi anlaşılmasında 15. ve 16. yüzyıllarda kullanılan tapu tahrir defterlerinden araştırma sahasıyla ilgili nüfus verilerine bakmamız uygun olacaktır.

16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin önemli yerleşim alanlarından biri olan Ankara Sancağı, merkez dışında Kızılcahaman (Yabanabad), Ayaş, Murtazaabad, Bacı ve Çubuk kazalarından oluşuyordu (Erdoğan, 2004). Konar-Göçer yurdu olarak geçen Ankara yörelerinden Haymana taifeleri, Ankara sancağının güneyinde nüfus ve cemaat sayısı bakımından en kalabalık konar-göçer teşekkülleri bünyesinde bulunduran taifedir (Turan, 1999). 16. yüzyılda Ankara sancağında kır yerleşmelerinden sonra en yüksek nüfusun konar-göçer teşekküllerine ait olduğu görülmektedir. Buna göre kır yerleşmelerini oluşturan nüfusunun 1523-1530 yılları arasında toplam nüfusa oranı yaklaşık % 48, 1571 yılında ise % 49'dur (Tablo 2).

Tablo 2: 16. yüzyıl Ankara sancağının demografik yapısı

Yerleşim Nüfusları	1463 yılı	%	1523-1530 yılları arası	%	1571 yılı	%
Şehir Nüfusu	--	--	12 078	8,51	26 241	9,41
Kasaba Nüfusu	--	--	2 112	1,49	6 207	2,23
Köy Nüfusu	56 812	96	67 499	47,59	137 199	49,21
Konar-Göçer Nüfus	2 025	3	60 156	42,01	109 138	39,15
Yamak Nüfusu	104	1	--	--	--	--

Toplam	58 941	100	141 845	100	278 785	100
---------------	--------	-----	---------	-----	---------	-----

Kaynak: Erdoğan, 2004

Konar-Göçer teşekküllerinden Haymana taifelerinin nüfusu hakkında 1463 yılı tahrir defterlerinde herhangi bir veri bulunmazken, 1523-1530 yılı tahrir defterlerinde nüfus 37 887, 1571 tahrir defterinde ise 52 730 olarak geçmektedir (Tablo 3).

Tablo 3: 16. yüzyılda Ankara sancağı genelinde konar-göçerlerin tahmini nüfusu

Konar-Göçer Teşekküller	1483		1523/1530		1571	
	Nüfus	Toplam Nüfusa Oranı	Nüfus	Toplam Nüfusa Oranı %	Nüfus	Toplam Nüfusa Oranı %
Kasaba Yörükleri	2 025	-	5327	8.85	10 858	9,96
Karalar Ta'ifeleri	-	-	812	1.35	1 169	1.07
Taceddinlü Ta'ifeleri	-	-	2 339	3.89	2 579	2.36
Ulyörük Ta'ifeleri	-	-	12 849	21.36	22 292	20.43
Haymana Ta'ifeleri	-	-	37.887	62.98	52 730	48.31
Aydınbeşlü Ta'ifeleri	-	-	942	1.57	19 510	17.87
TOPLAM	2 025	-	60 156	100	109 138	100

Kaynak: Erdoğan, 2004

1596 yılında ortaya çıkan Celali Fetret devriyle Ankara 16. yüzyıl son dönemlerinden 17. ve 18. yüzyıllar boyunca hem göç almış, hem de göç vermiş bir yerleşim özelliği taşımıştır. Bu sebeple sürekli olarak sosyal ve iktisadi yapısı değişime uğramıştır. Bu dönemde sancak genelinde birçok köyün nüfusu tamamen boşalmıştır. 1776 yılına kadar devam eden dönem içerisinde 1604 yılında Haymana kazasına bağlı 36 köyün tamamının nüfusu göç etmiştir. Fakat Ankara Sancağı bu karmaşık dönem içerisinde bile bir taraftan mevcut kendi nüfusunu kaybederken, diğer taraftan Amasya ve Bozok'tan yoğun göçler almıştır (Halaçoğlu, 1991). 18. yüzyıl boyunca süreklilik arz eden bu durum 19. yüzyılda da aynı şekilde devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde 17. ve 18. yüzyıl, nüfus verilerini bulabilmek açısından tam anlamıyla karanlık bir dönem sayılmalıdır. Bu yüzyıllarda her yerleşim birimine ait demografik bilgi kaynaklarına ulaşmak oldukça zordur (Behar, 2000:68).

16. yüzyılda en yaygın ve oldukça düzenli bir biçimde sürdürülen bu sayım ve yazımlar 17. yüzyılın başarısından itibaren yapılamamış, yalnızca düzensiz de olsa yoklamalar ile yetinilmiştir. 18. yüzyıl sonlarından itibaren geleneksel kabuğundan çıkmak zorunda kalan Osmanlı Devleti 19. yüzyıl başlarında artık yeni bir vergi,

askerlik ve yönetim düzeni ihtiyacı içerisinde girince ister istemez bunlara temel olacak yeni sayım sistemlerine de ilgi duyma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. 1826'da kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye, insan ve vergi potansiyelinin tespit etme zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. İlk kez 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sırasında İstanbul'da karneye bağlanan ekmeğin dağıtım amacıyla yapılan sayımdan sonra 1830'da oluşturulan özel bir meclis, tüm imparatorlukta nüfus sayımı yapılması kararını almıştır (Taş ve Yiğit, 2011:503).

Osmanlı Devleti'nde nüfus sayımı ilk defa 1831-1838 yılları arasında yapılmıştır. Sayımın amacı, gayrimüslimlere şahsi vergi uygulaması getirmek ve orduya almak üzere yetişkin Müslüman erkek miktarı hakkında bir temel oluşturmaktır (Karpas, 2003). Bu sayımlar, Osmanlı Devleti'nin tamamında yapılamamıştır. Sayımda kadın ve çocuk nüfus sayılmamış yalnızca erkek nüfusun tespiti yapılmış, nüfusun iş gücü durumu ile dini esasa bağlı olarak etnik yapı belirlenmiştir (Koç, 2000).

Ankara sancağına bağlı Haymana kazasının 1831 nüfus sayımına göre köy sayısı 42'dir. Bu köylerde yaşayan Müslüman erkek nüfus 2597 olarak tespit edilmiştir (Şekil 3). Bu sayı sadece erkek nüfustan müteşekkil olduğundan gerçek nüfusu bulmak için mevcuda aynı sayıda kadın nüfus eklenmesi doğru olacaktır. Buna göre Haymana kazasının 1831'deki nüfusunun 5134 civarında olduğu söylenebilir. 1831 sayımına göre Haymana kazasında yaşayan gayrimüslimler hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. 1831 nüfus sayımı dökümlerinde, Ankara sancağı ve kazalarındaki gayrimüslim tebaa ayrı ayrı gösterilmemiş, bunun yerine toplamı verilmiştir. Bu döküme göre gayrimüslimler, reaya ve Yahudi olmak üzere ikiye ayrılarak belirtilmiştir (Karas, 1997). Buna göre Ankara sancağında toplam olarak 7188 reaya yani gayrimüslim ve 136 Yahudi bulunmaktadır.

Memuru Mütevveffa Çaparzade kapu kethudâsının oğlu Esâdik bey kulları idüğü		
Nefsi Ankara ve zikri âti kazalarında mevcut olan islâmın miktar ve kemmiyeti :		
Nefsi Ankarada mevcut ehli islâm N ü f u s 6338 MAHALLÂT 67	Ayaş kazasında mevcut ehli islâm N ü f u s 7042 KURAHHA 45	Murtazaâbad kazasında mevcut ehli islâm N ü f u s 1860 KURAHHA 49
Nahiyei süflâda mevcut ehli islâm N ü f u s 3384 KURAHHA 67	Arâpsun kazasında mevcut ehli islâm N ü f u s 4506 KURAHHA 39	Haymanateyn kazasında mevc. ehli islâm N ü f u s 2597 KURAHHA 42
Şorba kazasında mevcut ehli islâm N ü f u s 4387 KURAHHA 64	Çubukâbad kazasında mevcut ehli islâm N ü f u s 5385 KURAHHA 90	yörükân Ankara kazasında mevcut ehli islâm N ü f u s 757 KURAHHA 18

Şekil 3: 1831 Nüfus sayımına göre Haymana kazasının nüfusu (Kaynak: Karas, 1997)

1831 yılında yapılan ilk nüfus sayımı sonrasında, Osmanlı Devleti nüfus kayıtları konusuna daha fazla önem vermeye başlamıştır (Bilgi, 1999). Sayılan her hanede kayıt altına alınan erkek nüfusun; mesleği, yıllık geliri ve bu gelire bağlı olarak ödemekle yükümlü olduğu vergi tutarı gibi konular kayıtlarda belirtilmiştir (Yüksel, 2016).

1831 yılından sonraki ikinci sayım 1844 yılında yapılmıştır. 1844'deki sayımın temel amacı, Redif-i Asakir-i Mansure adında yeni kurulacak orduya alınacak askerler konusunda bilgi elde etmektir. Ancak sayım, düşünülen çok daha uzun sürmüştür (Çınar ve Kıvrım, 2016: 16).

Haymana temettuat defterleri 1844 yılı itibarıyla hazırlanmıştır. 1844-1845 yılları arasında temettuat defterlerindeki bilgilere göre Haymana'ya bağlı 40 köy 971 hanede tahmini toplam nüfus 4865 olarak hesaplanmıştır. Mevcut 40 köy arasında 315 kişiyle en fazla nüfus miktarına sahip olan Çakal Köyü iken, nüfusu en az olan köy ise 10 kişilik nüfusuyla Koparan Köyü'dür (Tablo 4). Söz konusu kazada 16 köyün nüfusu 1-100 arasında, 22 köyün nüfusu 101-200 arasındadır. Kazanın köy başına nüfus ortalaması yaklaşık olarak 121 kişidir (Uçar, 2010).

Tablo 4: 1844-1845 Temettuat defterlerine göre Haymana kazasının nüfusu

No	Köyler	Nüfus Miktarı	No	Köyler	Nüfus Miktarı
1	Çakal	315	22	Topaklı	120
2	Culuk	235	23	Ücret	120
3	Seferi	220	24	Yaraşlı	115
4	Tulumtaş	200	25	Boyalık	105
5	Çalış ve Tutak	200	26	Hacılar	100
6	Oyaca	190	27	Karaoğlan	100
7	Saruhanlı	160	28	Halaşlı	95
8	Börücek	155	29	Deveci	85
9	Gerder	155	30	Hacı Muratlı	80
10	Fırkalı	150	31	Babyakup	75
11	Veli Himmetli	145	32	Virancık	75
12	Tacir	135	33	Çayırılı	65
13	Şerefli	135	34	Eymir	55
14	Tohumlar	135	35	Süleymanlı	40
15	Çukurviran	135	36	Koparan	10
16	Kızılkoyunlu	65	37	Erif	40

17	Güzelcekele	65	38	Baba Yakub	75
18	Pirepınarı	100	39	Runkuş	80
19	Kadıköy	175	40	Ilıca	175
20	Karagedik	90		Toplam	4865
21	Karahoca	120			

Kaynak: Uçar, 2010; Benlioğlu, 2009;Şenel ve Yalçın 2009.

Sultan II. Abdülhamit'in 1878'den sonra gerçekleştirdiği reformlar, 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra idari ve siyasi alanlarda yapılan yüzeysel değişikliklerden daha çok uygulama ağırlıklıdır. Osmanlı yönetimi, ülkedeki maddi şartların iyileştirilmesinde başarılı olmak için beşeri ve doğal kaynaklara ilişkin kapsamlı bilgi edinilmesi ihtiyacını duymuştur. Böylece nüfusun yoğun olduğu bölgelerin gelişmesine öncelik vermek mümkün olabilirdi. Sonunda nüfus kayıtlarını sayım yöntemlerinin baştan aşağı düzenlenmesine karar verilmiştir. İlk kapsamlı nüfus sayımı 1881/82-1893 yıllarında yapılmıştır (Koçak, 2013).

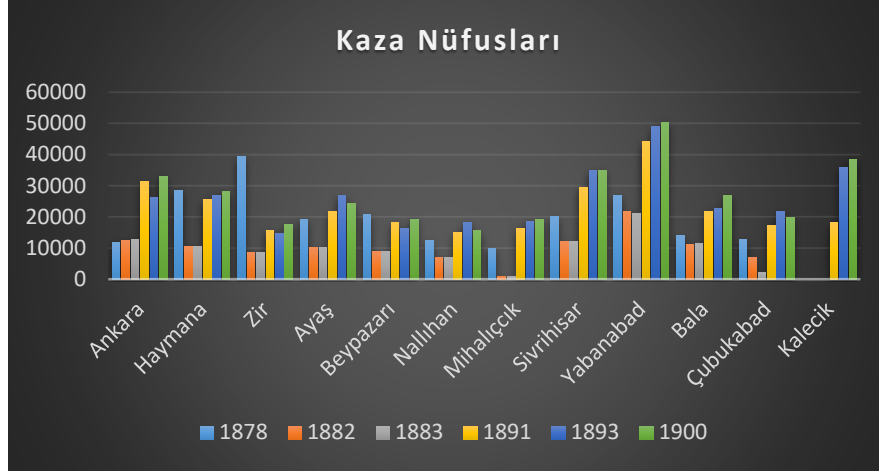
1881 yılında yeni bir nüfus kayıt sistemi ile sayımların yapılması için padişah tarafından Sicil-i Nüfus Nizamnamesi (Nüfus Defterleri Tüzüğü) yürürlüğe konulmuştur. Yürürlüğe giren bu nizamnameye göre yapılan ilk kapsamlı nüfus sayımına ilişkin veriler 1893 yılında bir araya getirilerek değerlendirilmiş ve kayıtlar yayınlanmıştır. Bu sayımı diğer sayımlardan ayıran en önemli faktör ise kadın, erkek, çocuk ve yaşlıların tamamının sayıma dâhil edilmesidir (Güneş, 2014: 227-228).

19. yüzyılda yapılan 1831, 1844, 1881 sayımlarını ve Osmanlı salnamelerinde yer alan nüfus bilgilerini modern sayımlara hazırlık dönemi olarak kabul edebiliriz (Gümüşcü, 2001:145).

Haymana kazasının bağlı olduğu Ankara sancağının 1878-1900 tarihleri arasındaki nüfus grafiğini incelediğimizde yıllar arasında genel anlamda nüfusun arttığını görüyoruz (Şekil 4). 1878 yılında sancak genelinde 97 990 olan toplam nüfusun 1900 yılına gelindiğinde 327 461'e yükselmesi, yani nüfus artışının üç katın üzerinde artması coğrafi bakımdan doğal bir nüfus artışı olarak görülmemektedir (Yıldırım, 2006).

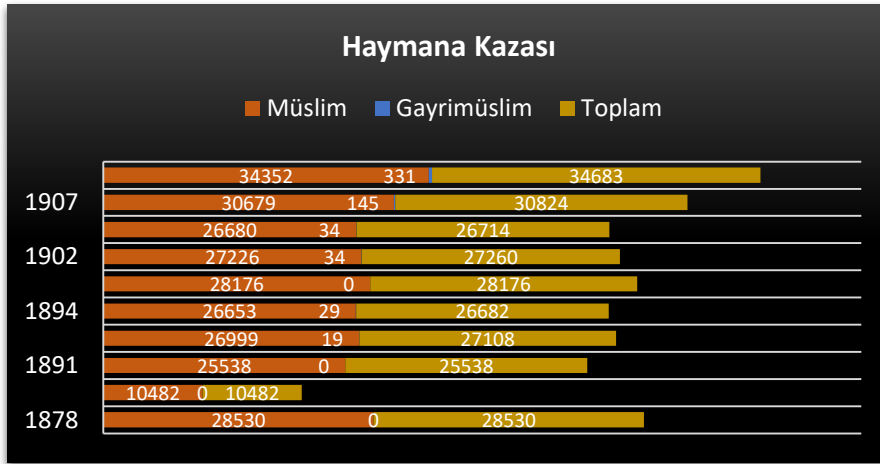
19. yüzyılda Osmanlı siyasi coğrafyası üzerinde meydana gelen hızlı değişiklikler mevcut nüfus artışının en önemli sebebidir. Hızlı değişimler sonucunda, nüfus yoğunluğu, dini ve etnik yapıda büyük kaymalar ortaya çıkmıştır. Kaymalar oranında sosyal yapı da değişikliğe uğramıştır. Osmanlı nüfusunu etkileyen ve dağılımdaki kaymaların en önemli sebebi, yoğun iç ve dış göçlerdir. Osmanlı nüfusunun sosyal yapısı, dış ve iç göçlerle birlikte değişmiştir. Osmanlı yönetimi, 19. yüzyıl boyunca çeşitli Türkmen, Kürt ve Arap aşiretler ile ekilebilir toprağın elverişli olduğu Anadolu, Suriye ve Irak'taki diğer göçmen aşiretleri yerleşik hayata geçirmek için uzun süre çaba göstermiştir. Ayrıca 1854-1908 yılları arasında Rusya (Kafkasya, Kırım, Kuban ve

Türkistan) ve Balkanlar'dan yaklaşık 5 milyon Müslüman Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır (Koçak, 2013:107).

Şekil 4: Ankara sancağı kazalarının nüfus grafiği (1878-1900) (Kaynak: Ankara Vilayet Salnameleri)

Haymana kazasının nüfus artış grafiği incelendiğinde; 1883 yılından 1914'e kadar nüfus miktarında sürekli bir artışın olduğu görülmektedir (Şekil 5). 1844-1883 yılları arasında Haymana nüfusunda iki katı bir artış göze çarpmaktadır. 1844'de 4 865 olan nüfus, 1878'de 28 530'a yükselmiştir. 1883'den 1891 yılına kadar ise nüfus 15 625 kişi artarak 25 538'e çıkmıştır.

Şekil 5: Ankara vilayet salnamelerine göre Haymana nüfus artış grafiği (1878-1914)

Ankara vilayet salnamelerine göre 1894 yılında Haymana kazasının Müslüman nüfusu 13 144'ü erkek, 13 855'i kadın olmak üzere toplam 26 653 kişidir. Gayrimüslim nüfus ise 16'sı erkek, 13'ü kadın toplam 39 Rum'dan oluşmaktadır. 1894'de kazanın toplam genel nüfusu 26 682'dir.

1902 tarihli Ankara vilayet salnamesinde Haymana kazasının sınırlarına baktığımızda; kuzeyinde Ankara, doğusunda Bala, batıda Sivrihisar kazaları, güneyinde ise Konya vilayetinin yer aldığını görmekteyiz. 1902 yılında kaza merkez nüfusu 199 erkek 206 kadın Müslüman; 17 erkek 17 kadın Rum olmak üzere olmak üzere toplam 409, köylerinin nüfusu 26 821 (14 423 kadın, 12 291 erkek), kaza toplam nüfusu ise 27 260'dır.

1904 tarihli salnamede ise kaza merkezinde 204 erkek, 207 kadın Müslüman; 17 erkek 17 kadın Rum, köyler de 14 423 erkek 12 291 kadın olmak üzere kaza nüfusu toplam 26 714'tür.

1907 tarihli salnameye göre ise Haymana kazasında 30 824 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun 16 164'ü erkek, 14 515'i kadın Müslüman, 96'sı gayrimüslim erkek, 49'u gayrimüslim kadındır. Gayrimüslim nüfusun tamamı kaza merkezinde yaşamaktadır.

1914 yılında Ankara vilayet merkez kazası 84 665 nüfustan oluşmaktadır. Birinci Dünya Savaşı başladığında Haymana; Yabanabad ve Kalecik kazalarından sonra Ankara'nın üçüncü büyük kazası durumundadır. 1914 yılında Haymana nüfusunun 34 352'si Müslümandır. Gayrimüslim nüfus ise 331 olup (180 Rum, 91 Ermeni, 13 Katolik Rum, 40 Katolik Ermeni, 7 Protestan olmak üzere) kaza geneli toplam nüfus 34 683 kişiden oluşmaktadır (Tablo 5).

Tablo 5: Ankara Vilayet Salnamelerine Göre Haymana Nüfusu (1878-1914).

Yıllar	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
1878	28 530	-	28 530
1883	10 482	-	10 482
1891	25 538	-	25 538
1893	26 999	19	27 108
1894	26 653	29	26 682
1900	28 176	-	28 176
1902	27 226	34	27 260
1904	26 680	34	26 714
1907	30 679	145	30 824
1914	34 352	331	34 683

Osmanlı'nın toprak kaybetmesine ve gerilmesine paralel olarak, Osmanlı sınırlarının dışında baskı ve katliamlara maruz kalan eski Osmanlı tebaası akın akın Osmanlı Devleti'ne göç etmeye başladı. 1857'deki Muhacirun Kanunnamesi ve 1860- 1861 yıllarındaki Muhacirun Komisyonu ile muhacirlerin Osmanlı sınırları içinde yerleşmelerini kolaylaştırıcı ve teşvik edici düzenlemeler getirildi. Bu düzenlemeler arasında belirli süreler için vergiden muaf tutulan devlet topraklarını işleme hakkı, kilise ve benzeri ibadet yerlerini kurmak vs. yer almaktaydı. 1859 yılında Ankara'ya gelmiş olan A.D. Mordtmann tarafından bu yıllarda Haymana Kazası'na Kırım'dan göç eden Kazak ve Çerkezlerin yerleştirildiğini belirtilmiştir (Halaçoğlu 1991).

Anadolu'nun demografik yapısı, göçebe aşiretlerin gönüllü ya da gönülsüz olarak yerleşik hayata geçirilmesiyle birlikte iyice değişti. Gerçekten de Osmanlı idaresi 19. Yüzyıl boyunca çok sayıda Kürt, Türk ve Arap aşiretini Anadolu'ya yerleştirmede başarılı olmuştu. Yerleşik hayata geçen bu aşiretlerin tümü Müslüman, çoğunluğu da Türk'tü. Göçün, Anadolu'nun İslamlaştırılması ve Türkleştirilmesi sürecini hızlandırdığı görüşü istatistiklerle de desteklenmektedir. Osmanlı nüfusunun 1875 yılında 19,8 milyonken 1885 yılında 24,5 milyona; 1895 yılında ise 27,2 milyona yükseldiğini göstermektedir (Karpat,2010:159).

1891-1914 yılları arasında Haymana nüfusundaki artış (yaklaşık 23 yılda % 36'lık artış) esas olarak göçten ve aşiretlerin yerleşik hayata geçmesinden kaynaklanmaktadır. Bu dönemde Osmanlı genelinde olduğu gibi Haymana kazasında da doğum oranlarındaki artış azdı.

Ankara sancağında Müslüman Türk nüfus oldukça büyük bir kısmı oluşturmakta ve nüfus her geçen gün artmaktadır. Gayrimüslim nüfus ise azınlıkta olsa bile her zaman süreklilik arz etmiş ve artma eğilimleri göstermiştir. Ankara sancağının aksine Haymana kazasında Müslüman Türk nüfusu sürekli olarak artmış, fakat gayrimüslim nüfus 1893 yılına kadar kayıtlarda geçmemiştir. Kazada gayrimüslim nüfusun tamamı kaza merkezinde yaşamaktadır. Kırsal yerleşim birimlerinde kayıt altına alınmış gayrimüslim nüfus bulunmamaktadır.

19. yüzyılda yerleşmelerin tamamına yakını köydür. Dolayısıyla kazanın ekonomisi de Osmanlı'nın genel ekonomik yapısına uygun olarak tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Çiftçilik en yaygın meslektir. Kaza nüfusunun çiftçilik dışında çobanlık, ırgatlık, hizmetkârlık gibi mesleklerle uğraştığı görülmektedir (Benlioğlu, 2009). Köylerin büyük bir kısmı günümüze kadar gelmiştir.

Sancağın güney kesiminde yer alan Haymana'da yerleşmelerin nispi olarak yoğunluk kazandıkları sahalardan, yüksekçe kütlelerin yamaçları olduğu görülmektedir. Bu durum hâkim hayvancılık ekonomisinin ortaya çıkardığı bir durum olarak değerlendirilebilir. Çünkü 19. yüzyıl Ankara sancağında ve özellikle Haymana'da tiftik keçisi besiciliğinin ve buna bağlı sof üretiminin oldukça yaygın olduğu bilinmektedir (Yıldırım, 2001).

19. yüzyıldaki huzursuzluklar nedeniyle doğudaki vilayetlerden mecburi iskân yoluyla getirilen ve henüz toprağa tam yerleşemeyen aşiretlerin (*Reşvan, Şeh Bezenli,*

Yadilli, Turkiyanlı, Mikaili, Yambekli, Keybanlı, Sufyanlı) bir kısmının Haymana kazası sınırları içerisinde yerleşmeleri sağlanmış ve bu dönemde bölgenin etnik yapısı tamamen değişmiştir. Etnik yapısı değişen bölgedeki köylerin tamamı günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

IV. Sonuç

Haymana, sahip olduğu uygun coğrafi koşullardan dolayı çok eski dönemlerden itibaren yerleşime sahne olmuş, sırasıyla Hitit, Frig, Pers, Galat, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyetine girmiş önemli bir yerleşmedir.

Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde yani 16. yüzyılda Haymana konar-göçer yurdu olarak geçmektedir. Bu dönemde Ankara sancağı önemli iskân sahalarından biri olmuştur. Ankara yürükleri arasında 1523-1571 yılları arasında nüfus açısından sayıca en fazla olan konar-göçer teşekkülü Haymana taifesidir. 1523 yılında 37 887 olan nüfus 1571 yılına gelindiğinde 52 730'a yükselmiştir. Haymana Taifesi Ankara sancağının güneyinde yer alan Haymana platosunun kıyı kesimlerinde dağılmış durumdadır. Haymana kazası nüfus dağılışı bakımından bugünküne benzer görünümde olup, nüfus günümüzde de plato sahasının kıyı kesimlerinde toplanmıştır.

1800'lü yılların başından itibaren tarım ve hayvancılık için önemli bir merkez olarak görülen ve göç alan, birçok konar-göçer aşiretin yerleşim için tercih ettiği Haymana, cumhuriyetin ilanından sonra etrafında yeni ilçelerin kurulması ve 1980'lerden itibaren tarım ve hayvancılığın ekonomik getirisinin azalmaya başlamasıyla birlikte sürekli göç vermeye başladı.

1892 yılında İstanbul – Ankara demiryolunun Haymana'nın Polatlı köyünden geçmesi ile bu bölge Anadolu ticaretine yön veren Rum ve Ermeniler tarafından tarımsal ürünlerin (buğday, yapağı, tiftik vb.) alım, depolama ve dağıtım yeri olarak kullanılmıştır. Ayrıca istasyon çevresine taş ambarlar olarak bilinen yirmiye yakın bina yapılmıştır. Bu durum nüfusun artışına büyük katkı sağlamıştır. Fakat Polatlı kaza teşkilatının 1926 yılında kurulması ile birlikte Haymana'nın 42 köyü, 1928 yılında ise 8 köyü Polatlı'ya bağlanmıştır.

Kurulduğu ilk yıllarda coğrafi büyüklüğü, nüfusu ve 264 köyü ile Ankara sancağının üçüncü büyük ilçesi konumunda olan Haymana; 2018 yılı itibariyle 45 931 nüfusu ve 78 mahallesi (73'ü kırsal mahalle) ile Ankara'nın 25 ilçesi içerisinde nüfus yoğunluğu açısından 14. durumundadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Haymana'ya bağlı bir köy iken demiryolunun içerisinden geçmesiyle birlikte hızlı bir şekilde gelişerek ilçe merkezi yapılan Polatlı'nın yanı sıra, aynı yıllarda nahiye merkezi olan Gölbaşı ile Konya'nın Kulu ve Cihanbeyli ilçelerine Haymana'dan birçok köy bağlanmıştır.

Kaynaklar

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Maliye Varidat Kalemi Temettuat Defterleri, No: 735-1396 arası).

Miladi 1878, 1882, 1883 ve 1893 Tarihli Ankara Vilayet Salnameleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi.

Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK) verileri.

II. Araştırma ve İncelemeler

Başbüyük, A. (2012). "Gercanis ve Kuruçay Kazalarının XVII. Yüzyıl Ortalarındaki Nüfus ve Yerleşme Özellikleri". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 27 (17): 85-103.

Behar, C. (2000) "Osmanlılarda Bilgi ve İstatistik". Halil İnalıcık-Şevket Pamuk (Ed.), *Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası ve Modernleşmesi* (ss. 63-72) içinde. Ankara: DİE Yayınları.

Benlioğlu, A. (2009). XIX. Yüzyıl Ortalarında Ankara Vilayeti'nin Haymanateyn Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Durumu. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bilgi, N. (1999) "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında" *Türk Yurdu*, Sayı: 148-149, 117-124.

Çınar, H. ve Kıvrım, İ. (2016) "1842 Tarihli Çubuk Kazası Nüfus Defteri, Ankara: Çubuk Belediyesi Yayınları.

Elibol, N. (2007). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", *Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (12), 135-160.

Elibüyük, M. (2000). *Matematik Coğrafya Evren, Gezegenler, Dünya, Zaman*. Ankara: Ekol Yayınevi.

Erdoğan, E. (2004), *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erdoğan, E. (2005). "Ankara Yörükleri (1463,1523/30 ve 1571 Tahrirlerine Göre)" *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 18, 119-135.

Ergenç, Ö. (1981). "16. Yüzyıl Ankara'sı: Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri". Ankara: Tarih İçinde Ankara Seminer Bildirileri.

Faroqi, S. (1999). *Ankara Çevresindeki Arazi Mülkiyetinin ya da İnsan Toprak İlişkilerinin Değişimi, Tarih İçinde Ankara Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara.

Gümüşcü, O. (2018). "Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras". Ankara: Erdem İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi, Sayı: 75: 99-119.

Gümüşcü, O. (2013). *Tarihi Coğrafya*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, No: 3046.

Gümüşcü, O. (2006). "Tarihi Coğrafya, Kavramlar-Tarihçe-Kaynaklar-Mekan-Metod". İstanbul: Yeditepe Yayınları.

- Gümüşcü, O. (1997). XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazası'nda Yerleşme ve Nüfus. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya (Türkiye Coğrafyası) Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- Güner, İ. (2010). "Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya". Cemalettin Şahin (Ed.), Nüfus Coğrafyası (ss. 1-69) içinde. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Güneş, M. (2014) "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", Ankara, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 15(8), 221-240.
- Karal, E.Z. (1997). "Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831". Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları.
- Karpat, H.K. (2010). Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Koç, Y. (2000). Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı (1300-1900). Ankara: Osmanlı Özel Sayısı II, Yeni Türkiye 32:612.
- Koçak, A. (2013). Salnamelere Göre Ankara Vilayeti (1871-1907). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kolukısa, A. E. (1991). Haymana Çevresinin Jeomorfolojisi. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ortaylı, İ. (2000), Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Özdemir, R. (1998). "XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Ankara". Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Sertkaya Doğan, Ö. (2018). "Beşeri ve Ekonomik Coğrafya". Mesut Doğan ve Özlem Sertkaya Doğan (Ed.), Nüfus Coğrafyası (ss. 27-55) içinde. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Şahin, N. (2006). "XIX. Yüzyıl Sonrasında Anadolu'ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (8), 63-82.
- Şener, Ş. ve Yalçın, A. (2009). "Ankara Eyaleti Haymanateyn Kazası'nın XIX. Yüzyıl Ortalarında Sosyal Ve Ekonomik yapısı Üzerine Tespitler ve Sonuçlar" *Ankara: Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1 (4), 93-110.
- Tabakoğlu, A. (2005). "Türk İktisat Tarihi". İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Taş, B. Ve Yiğit, İ. (2011). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Beyşehir Kazası'nda Nüfus" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 81 (27), 489-532.
- Taş, H. (2016). "Osmanlı Taşra Yönetiminde Yetki Alanı Çatışmaları: Yörük Yurdu", *Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Sempozyumu* (3-4 Eylül 2016) Bildiriler Kitabı, 59-71 Haymana.

- Temurçin, K. (2007). “Hamitâbât Kazası’nda Nüfus (1831–1917)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (1) , 45–68.
- Tuncer, B. (1999). Bilimsel Yönleriyle Haymana. Ankara: Er Ofset Matbaa ve Yayıncılık.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) Verileri.
- Uçak, H.İ. (1986), “Tarih İçinde Haymana”, Haymanalılar Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği Yayınları, Ankara.
- Uçar, F. (2010). Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Ankara Sancağı Haymanateyn Kazasının Sosyal ve İktisadi Hayatı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, E. B. (2006). Ankara Sancağı’nın Tarihi Coğrafya Bakımından Yerleşme ve Nüfusu (1871-1907). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yurt Ansiklopedisi (1981). “Ankara” Maddesi, Cilt 1, Anadolu Yayıncılık.
- Yurttaş, E. (2018). “Geçmişle Buluşan Haymana”, Haymana Belediyesi Kültür Yayınları, No:1, Ankara.
- Yüksel, H. (2016) “Osmanlı’da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği’nin Demografik Yapısı”, *Nüfusbilim Dergisi*, 1 (28), 73-89.